

VYNIKAJÍCÍ MONOGRAFIE O NÁRODNOSTNÍCH SČÍTÁNÍCH V ČESKÝCH ZEMÍCH V LETECH 1880–1930

JIŘÍ KŘEŠŤAN

Téma zjišťování národnosti v českých zemích a jeho politických, vědeckých a správních konsekvencí není rozhodně tématem, jež by bylo v naší historiografii v některých periodách zcela opuštěno, i když jeho frekventovanost postupem doby kolísala. Časopis *Paginae historiae* přispěl svým skromným dílem k oživení zájmu o danou tematiku, který bylo možno zaznamenat po roce 1990.¹ Autoři recenzované práce mohli využít dosud vydané odborné literatury a pochopitelně i dobových publikací. Jen soupis literatury a tištěných neperiodických pramenů v posuzované knize zabírá 22 hustě zaplněných tiskových stran (nahlédnutí do odkazů v knize čtenáře přesvědčí o tom, že se jedná opravdu o literaturu efektivně a zevrubně využitou). Excerptováno bylo vedle toho téměř 200 periodik. Autoři vzorně uvádějí také použité internetové zdroje. Imponující se jeví uskutečněný archivní výzkum, který proběhl v 28 archivech v České republice, v Rakousku a v Polsku.

V archivech (mezi kterými přirozeně nechybí ani Národní archiv) řešitelé projektu systematicky prozkoumali fondy státních orgánů centrální, zemské a okresní úrovně a současně fondy místních samospráv. Nejdůležitější archiválie ústřední a zemské úrovně, vztahující se k vymezenému tématu, byly prozkoumány v úplnosti, u archiválií okresní a městské úrovně byl učiněn kvalifikovaný výběr. Výzkum se tu soustředil na národnostně smíšené soudní okresy (vybráno bylo 24 okresů z Čech, Moravy a Slezska) a dále na jazykově nestejnoroďá statutární města (Praha, Liberec, Brno, Olomouc, Jihlava, Opava, Frýdek). Autoři knihy rovněž vytěžili spisy soudů nejvyšší instance, jež řešily konflikty při národnostním sčítání (*Verwaltungsgerichtshof*, později pak Nejvyšší správní soud). V neposlední řadě byly využity archiválie a tisky spolků, které se výsledky národnostních sčítání ve větší

1 Srv. Bubeník, Jaroslav – Křešťan, Jiří: Zjišťování národnosti jako problém statistický a politický. Zkušenosti ze sčítání lidu za první republiky. *Paginae historiae* 3, 1995, s. 119–140. Tematicke se uvedení archiváři věnovali také in: Bubeník, J. – Křešťan, J.: Národnost a sčítání lidu. K historickým souvislostem polemiky mezi Antonínem Boháčem a Emanuele Rádlem. *Historická demografie* 19, 1995, s. 119–133. Bubeník, J. – Křešťan, J.: Zjišťování národnosti a židovská otázka. In: Krejčová, Helena – Svobodová, Jana (eds.): *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945. Sborník studií.* Praha 1998, s. 11–39.

míře zabývaly, tj. především českých národních jednot a německých obranných svazů. Jako zkušební badatelé prozkoumali autoři též rozsáhlou sbírku Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv, uloženou v Národním archivu, jež obsahuje tematicky řazené novinové výstřižky.

Je zřejmé, že extenzivně založený pramenný výzkum mohl uskutečnit pouze početnější, ale přitom relativně kompaktní kolektiv řešitelů a spolupracovníků, srozuměný se zadáním výzkumu. Předložená kniha je hlavním výstupem projektu, podpořeného Grantovou agenturou ČR. Na zpracování recenzované monografie, která představuje hlavní výstup projektu, se pak podílela pětice autorů – Dan Gawrecki, Petr Kadlec, Pavel Kladiwa, Andrea Pokludová a Petr Popelka. Na obálkách obou dílů monografie jsou první tři jména uvedena v rozdílném pořadí (já je na tomto místě uvádím v pořádku abecedním), což zřejmě naznačuje proměnlivý podíl autorů na vzniku jednotlivých dílů. To jakoby demonstrovalo všudypřítomnou preciznost badatelů, snažících se pamatovat na každý detail. První díl publikace pokrývá období let 1880–1918, druhý léta 1918–1930. Důvod volby mezníku je nasnadě: kritéria národnostních sčítání a dalších etnických klasifikací se v Předlitavsku a potom v Československé republice podstatně lišila, byť nikoli nevýznamná míra kontinuity se zachovala.

Cíl svého usilování popisují autoři slovy: „Naším záměrem bylo shromáždit, analyzovat a komparovat pozice a postoje aktérů sčítání lidu, tedy sčítaných osob, státních orgánů všech úrovní (centrální, zemské, okresní), obecních samospráv, nacionálních organizací a politických stran.“ (1. díl, s. 10 recenzované práce) Na prvním místě se kniha věnuje výkladu některých základních pojmů. Ukazuje se, že termíny jako etnicita, národnost, etnikum nebo národ mají nesamozřejmý, v čase se proměňující obsah. Národnostní sčítání ve sledovaném období budila vždy pozornost a dění kolem nich nabývala nejednou dramatických rozměrů. Jejich výsledky měly praktické důsledky pro takové oblasti, jako byly školství či jazyk komunikace lidí v úředním styku. Klíčový význam měla platná (a měnící se) legislativa, již kniha věnuje primární pozornost. Neopomíná ani vědecké a politické diskuse kolem ní.

Je cenné, že kniha zasazuje sčítání lidu v Předlitavsku a v Československu do kontextu zjišťování národnostních a jazykových poměrů v evropských zemích a závěrů mezinárodní statistické vědy. Přínosné je i připomenutí topografií a soupisů v Předlitavsku před rokem 1880. Autoři analyzují hodnocení výsledků sčítání lidu v tisku a v odborné i publicistické literatuře. Zevrubně a novátorsky jsou například shrnuty polské odborné reflexe prvorepublikových sčítání (2. díl, s. 183n). Ve zvláštních přílohách obou dílů recenzované publikace jsou soustředěny přehledy vystoupení, dotazů, interpelací a návrhů členů poslanecké sněmovny Říšské rady, českého a moravského zemského sněmu a Národního shromáždění, které se týkaly národnostních otázek spojených se sčítáními lidu v letech 1880–1930. Knihou prolíná analýza postojů politických stran a „obránných“ spolků ke sčítáním lidu i jejich snah ovlivnit podobu legislativy a postupy příslušných úředních institucí. Zaujme

například, jak podrobně dokumentuje kniha aktivity a postoje Národní rady české/československé (2. díl, s. 247n). Objevná je kapitola věnovaná tzv. soukromým sčítáním obyvatelstva, které se obvykle vymezovaly kriticky k úředním, oficiálním sčítáním. Vysoce oceňuji, že v publikaci je obsažena interesantní kapitola, věnovaná nelehké problematice národnostní identifikace Židů, která měla a má výrazné mezinárodní konotace.

Řada témat je řešena případovými, úzeji chronologicky vymezenými a nejednou regionálně zakotvenými studii. Jedná se například o zajímavou problematiku podnikatele jako národního agitátora či o popis konkrétních rozporů a nepokojů, které provázely sčítání lidu v různých regionech. Zajímavý zorný úhel nabízí malá kapitola o konfliktech v rodinách, které většinou vyplývaly ze sporných postupů sčítacích komisařů, snažících se ovlivnit zápis národnosti. Specifika průběhu sčítání lidu jsou probírána podrobně na příkladu oblastí a měst, jejichž volba je očekávaná (např. Těšínsko, Hlučínsko, Brno, Liberec), i některých jiných, které byly občas vybrány možná poněkud nahodile (patrně i s ohledem na dochovanost pramenů), což ovšem nesnižuje ilustrativní význam popisů. Zvláště ještě vyzvedněme, že pozornost byla věnována také zvláštnostem sčítání lidu na Slovensku.

Zjišťování obcovací řeči v Předlitavsku a posléze národnosti, vázané především na mateřský jazyk, ve sčítáních lidu v meziválečném Československu mělo své problematické rysy, vyplývající nejen z problematičnosti samotných sčítacích kritérií a nejasností výkladů (včetně úředních návodů), ale především z chování nacionálně orientovaných subjektů, které považovaly sčítání lidu za další z kolbišť, kde byli ochotni svádět nekompromisní boj o každou duši a mysl. Chladně vědeckého pohledu nebyli ostatně schopni ani statistikové a vědci dalších oborů, zabývajících se zjišťováním národnosti. „Není si snad ani možno představit statistika, který by neměl živého zájmu o naléhavé otázky časové, s nimiž ve svém oboru pracovní přichází ve styk neustále,“² přiznal svého času Antonín Boháč, který byl za první republiky patrně největší autoritou v otázkách sčítání lidu mezi statistiky, v práci věnované svému německému kolegovi (a rivalovi), profesoru Heinrichu Rauchbergovi. K Rauchbergovi, této nesporné vědecké autoritě, dnes bohužel již téměř zapomenuté, jež se ovšem zcela neubránila pnutím politického aktivismu, přináší mimochodem recenzovaná práce mnoho zajímavých skutečností a postřehů (srv. alespoň 1. díl, s. 169n).

Postup sčítacích autorit a státních orgánů shledávají autoři monografie jako v konečném důsledku účelový a nezastírají, že to platí do značné míry i pro praxi za první republiky: „Čeští politikové a národní aktivisté kritizovali zaniklý rakouský stát za to, že dostatečně či dokonce úmyslně nebránil nedobrovolnému (tj. nepřímému) zápisu obcovací řeči. Československá legislativa spjatá se sčítáním lidu nicméně vedla až k paradoxní situaci, kdy stát sice značně omezil nedobrovolný

2 Boháč, Antonín: Prof. dr. Heinrich Rauchberg. Praha 1930, s. 10.

zápis vyplývající z nátlaku na závislé vrstvy, ruku v ruce s tím však nechtěl uznat ani zcela dobrovolnou asimilaci (alespoň ne v případě „Čechů“ udávajících německou národnost).“ (2. díl, s. 284). A dále čteme: „Československá sčítání lidu sice zamezila tlaku znacionalizovaných obecních samospráv, což bylo bezesporu správné, nicméně nahradila jej tlakem státu, sice ne tak výrazným, ale podobně konzistentním.“ (2. díl, s. 273) Autoři vzápětí formulují závěr: „Definice obcovací řeči a národnosti ve sčítání lidu vypovídá více o konstrukci etnických kategorií v rámci dobových politických ideologií, než o „realitě“ etnického dělení.“ (2. díl, s. 285) V době vzepětí nacionálních emocí mohl sotva zaujmout názor filosofa Emanuela Rádl, který nepovažoval národní příslušnost za objektivní znak, ověřitelný a opravitelný sčítacími komisaři, ale za „povinnost, jež nemá smyslu tam, kde není svobodné volby“, za „výzvu svědomí“ a „program pro budoucnost“ pro každého jedince.³

Tematika recenzované knihy má své aktuální aspekty. Žijeme v době, kdy vědomí lidí je dennodenně bičováno obavami z „migrační krize“. Otázky národní či jiné identity, etnické „čistoty“, migrace obyvatel i směrů a cest asimilace se znovu vynořují, nejednou v souvislostech značně bizarních. Žijeme ve společnosti, jejíž část se bojí invaze „cizích“ vetřelců, současně každý její čtvrtý příslušník nedeklaruje při sčítáních lidu žádnou národní příslušnost. Má cenu se vracet k poučením do minulosti. Recenzovaná kniha poskytuje dostatek podnětů k zamyšlení. Její užitná hodnota je zvýšena tím, že obsahuje kromě již zmíněného přehledu použitých pramenů a literatury také jmenný a místní rejstřík, tabulkové a mapové přílohy, seznam zkratk a anglicky psané summary. Kniha se stane cennou příručkou pro historiky, archiváře, filosofy, politology, etnology a vědce dalších odborných specializací. Lze ji vřele doporučit odborníkům, ale i širšímu okruhu zájemců.

Kladiwa, Pavel - Kadlec, Petr a kol.: Národnostní statistika v českých zemích 1880–1930. Mechanismy, problémy a důsledky národnostní klasifikace, díl 1–2, Nakladatelství Lidové noviny – Ostravská univerzita. Praha – Ostrava 2016, 307 + 440 s.

3 Rádl, Emanuel: *Národnost jako vědecký problém*. Praha 1929, s. 83.